

**ОСАМ ВЕКОВА
СРПСКЕ ПРАВОСПАВНЕ ЦРКВЕ
У ЦРНОЈ ГОРИ**

**ОСАМ ВЕКОВА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ У ЦРНОЈ ГОРИ
ОД ЗЕТСКЕ ЕПИСКОПИЈЕ ДО МИТРОПОЛИЈЕ ЦРНОГОРСКО-ПРИМОРСКЕ**

**Објављивање зборника подржали су Митрополија црногорско-приморска
и Секретаријат за вјере Републике Српске**

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

др Кристина Митић (секретар)
др Катарина Митровић
др Радмила Радић
др Александар Наумов
др Сениша Мишић
др Горан Васин
др Борис Брајовић
др Драгиша Бојовић (уредник)

**ОСАМ ВЕКОВА
СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ
У ЦРНОЈ ГОРИ**

**ОД ЗЕТСКЕ ЕПИСКОПИЈЕ ДО МИТРОПОЛИЈЕ
ЦРНОГОРСКО-ПРИМОРСКЕ**

(ТЕМАТСКИ ЗБОРНИК)

Међународни центар за православне студије
Центар за црквене студије
Ниш, 2021.

САДРЖАЈ

Драгиша Бојовић <i>У част уздицања и победе верног народа и Цркве Христове</i>	9
Катарина Митровић <i>Оснивање Зетске епископије</i>	11
Katarina Mitrović <i>Founding of the Zeta Bishopric</i>	29
Синиша Мишић, Марија Копривица <i>Духовно подручје и границе Зетске епархије у средњем веку</i>	31
Siniša Mišić, Marija Koprivica <i>Jurisdiction and borders of Zeta diocese in the middle ages</i>	45
Александар Узелац <i>Немањићка Зета у делима западних путописаца и хроничара</i>	47
Aleksandar Uzelac <i>Zeta in the Nemanjić age as seen by western travellers and chroniclers</i>	63
Свјетлана Самарџија <i>Балшићи и очување немањићке црквене традиције у Зети</i>	65
Svjetlana Samardžija <i>Balšići and the presentation of the Nemanjić church tradition in Zeta</i>	81
Кристина Митић <i>Златном страном</i> <i>(Народна проза о Јелени Баошићки и Сандаљевици)</i>	83
Кристина Митич <i>Золотой стороной</i> <i>(Народная проза о Елене Балиич и Сандалевице)</i>	98
Борис Стојковски <i>Од Херцеговине и Црне Горе до Ураха:</i> <i>живот и дело Јована Малешевица</i>	99
Boris Stojkovski <i>From Hercegovina and Montenegro to Urach.</i> <i>Life and work of Jovan Maleševac</i>	117

Maria Marcella Ferraccioli, Gianfranco Giraudo <i>Gli ortodossi nell'ultimo secolo della dominazione Veneziana in Albania Veneta/Montenegro</i>	119
Марија Марчела Ферачоли, Ђанфранко Ђираудо <i>Католици и православци у млетачкој Албанији у другој половини XVIII века</i>	143
Васиљ Јововић <i>Култ Светог Василија Острошког у Црној Гори до 1941.</i>	147
Vasilj Jovović <i>The cult of Saint Vasilije of Ostrog in Montenegro until 1941</i>	167
Јован Пламенац <i>Митрополит Арсеније Пламенац у дискурсу времена у којем је живио</i>	169
Jovan Plamenac <i>Metropolitan bishop Arsenije Plamenac in discourse of the time he lived in</i>	201
Ненад Нинковић <i>Хиротонија Петра I Петровића Његоша у Сремским Карловцима</i>	203
Nenad Ninković <i>Ordaining of Petar I Petrović Njegoš in Sremski Karlovci</i>	215
Слободан - Бобан Јокић <i>Живот Цркве у Црној Гори у доба Петра II Петровића Његоша 1813-1851.</i>	217
Slobodan Boban Jokić <i>Church life in Montenegro in the age of Peter II Petrović Njegoš 1813-1851</i>	240
Растко Јовић <i>Аутокефалија јуче и сутра</i>	241
Rastko Jović <i>Autocephaly yesterday and tomorrow</i>	271

Далибор Ђукић <i>Атинска Синтагма из 1855. и „аутокефалност“ православне Цркве у Црној Гори</i>	273
Dalibor Đukić <i>Syntagma of Rallis and Potlis and “autocephalous” Orthodox church in Montenegro</i>	294
Горан Васин <i>Између државне политике, етнофилетизма и канона – области Српске цркве на прелому векова</i>	295
Goran Vasin <i>Domains of the Serbian church at the turn of the century – – between state policy, ethnophyletism and canon</i>	317
Драган Радоман <i>Цетињски митрополит Митрофан Бан у васпостављању Српске патријаршије 1920. године</i>	319
Dragan Radoman <i>Metropolitan of Montenegro and the littoral Mitrofan Ban in the process of Serbian Patriarchate restablishment in 1920</i>	334
Милена Мартиновић <i>Отуђени рукописи манастира Рођење Пресвете Богородице на Цетињу</i>	335
Milena Martinović <i>Alienated manuscripts at the monastery of the Nativity of Blessed Virgin Mary in Cetinje</i>	371
Александар Наумов <i>Служба митрополита Михаила (Јовановића) Св. Стефану Пиперском</i>	373
Aleksander Naumow <i>The Metropolitan Mihailo Jovanović’s service in honor of Saint Stephen of Piperi</i>	397
Драгиша Бојовић <i>Григорије Божовић о Његошу и његовом светитељству</i>	399
Dragiša Bojović <i>Grigorije Božović on Njegoš and his holiness</i>	412

Богољуб Шијаковић <i>Наставници цетинске Богословско-учитељске школе Лазар Т. Перовић и Лазо Поповић као философски и теолошки писци</i>	413
Vogoljub Šijaković <i>The teachers of the Cetinje Theological-Pedagogical school Lazar T. Perović and Lazo Popović as philosophical and theological writers</i>	432
Ружица Левушкина <i>Свештеномученик Серафим Царић – животопис, писано на њеђе и црквени живот Пљеваља у његово вријеме</i>	433
Ружица Левушкина <i>Священномученик Серафим Джарич – жизнеописание, письменное наследие и церковная жизнь плевля в его время</i>	458
Велибор Џомић <i>Православна митрополија црногорско-приморска и независна Црна Гора</i>	459
Velibor Džomić <i>Orthodox Metropolitanate of Montenegro and littoral and independent Montenegro</i>	477
Дејан Мировић <i>Закон о слободи вјероисповијести и универзалност људских права</i>	479
Dejan Mirović <i>The law on freedom of religion and the universality of human rights</i>	489
Владимир Цветковић <i>Митрополит Амфилохије Радовић о Светом Григорију Палами: слеђујући Светом Јустину Ђелијском</i>	491
Vladimir Cvetković <i>Metropolitan Amfilohije Radović on St Gregory Palamas: following Saint Justin of Ćelije</i>	510
Слађана Алексић <i>Третаји неизрецивог у поетској мисли митрополита Амфилохија Радовића</i>	511
Slađana Aleksić <i>Flashes of the unpressible in the poetic thought of Metropolitan Amfilohije Radović</i>	525

ОСНИВАЊЕ ЗЕТСКЕ ЕПИСКОПИЈЕ

Нова промишљања

Сажетак: Сава Немањић, први архиепископ све српске земље и поморске, за седиште првопрестолне Зетске епископије одредио је 1220. године запустели бенедиктински манастир Светог арханђела Михаила на Превлаци у Боки которској. Досад је у науци овај поступак Светог Саве оправдано тумачен у духу чврсте намере да у приморским областима српске државе оснажи позиције Српске цркве и православне духовности насупрот, до тог времена доминантне, Римокатоличке цркве. Барски архиепископ и которски епископ били су однедавно поданици српског краља. Српске области у залеђу Дубровника у црквеном погледу биле су потчињене дубровачком архиепископу, на кога српски владар није имао никакав утицај. У науци одавно прихваћени ставови, у овом раду допуњени су промишљањима о још неким кључним разлозима који су могли утицати на уистину далековиду одлуку Светог Саве у погледу одабира седишта Зетске епископије.

Кључне речи: Свети Бенедикт Нурсијски, Свети Сава, бенедиктинци, Превлака, Бока которска, Зетска епископија, мисионарска улога

У најстаријој епископској notiцији Српске цркве из времена Светог Саве зетски епископ наведен је на првом месту, чак пре рашког епископа, који је до оснивања аутокефалне Српске архиепископије играо прворазредну улогу у духовном и црквеном животу српских земаља у залеђу.¹

1 Зборник 2011, 97. Ова најстарија notiција Српске цркве, заправо одломак из изгубљене повеље, сачувана је у позном препису из 1453. године. Реч је о Крушедолском препису Синтагме Матије Властара. У овом рукописном зборнику сачувани су и други списи, па и Хрисовуљ Светог Саве и брата му првовенчаног краља Стефана с важном напоменом „места епископа српских”, односно њиховог редоследа на сабору, Јанковић 1979, 78; Калић 2009, 133. Према мишљењу Јованке Калић, у великој мери заснованом на разматрањима Симе Ђирковића, настанак овог документа треба тражити у годинама 1220–1227, Калић 2009, 134. У новије време приређивачи Зборника средњовековних ћириличких повеља и писама и Ивана Коматина изнели су мишљење да је хрисовуљ настао 1219–1220. године, Коматина 2016, 282. Рашка епископија била је у саставу Охридске архиепископије. Рашки

И касније је Зетска епископија уживала углед првопрестолне епархије.² Научници су углавном сагласни у једном – архиепископ Сава Немањић је Зетској епископији поклатио велику пажњу из разлога што је она основана у приморским областима српске државе које су све до почетка двадесетих година XIII века биле под јурисдикцијом Римске цркве.³ Подручје старе Дукље налазило се под окриљем Барске архиепископије и Которске епископије, док су Травунија и Захумље потпадали под надлежност дубровачког архиепископа.⁴ Дукља је била *краљевство од прве*, па је вероватно и та околност допринела великом угледу Зетске епископије.⁵ Свети Сава је желео да у рубним подручјима српске државе ојача утицај православља и Српске цркве, па је стога за седиште зетског епископа изабрао напуштени бенедиктински манастир Светог арханђела Михаила на Превлаци код Тивта у Бококоторском заливу. Овај гест собом је носио упечатљиву симболику. Доментијан истиче да постоје многе земље „у области државе наше које нису напредне божаственим исправљањем”, у смислу да се православље у њима још увек не беше учврстило, што је био и један од кључних Савиних аргумената када је од никејског цара Теодора Ласкариса затражио да Србија добије свог архиепископа.⁶ У складу с важном улогом која јој је била намењена, Зетска епископија се простирала на ширем подручју у односу на остале епархије Српске цркве.⁷ На четвртном месту у првој српској епископској нотицији наведен је хумски епископ за чије седиште је одређена Црква Свете Богородице у Стону, која је готово извесно идентична с Госпом од Лужина, седиштем римокатоличке Стонске епископије под јурисдикцијом дубровачког архиепископа. Ова мала епископија запустела је већ почетком XIII века. И у овом случају

епископи Грци били су архијереји Србије и у добрим односима са Стефаном Немањом, а можда и с ранијим великим жупанима од рода Вукановића, Калић 2009, 130.

2 Јанковић 1985, 66. У време пандемије ковид-19 и значајних ограничења у раду библиотеке било је тешко доћи до монографије Марије Јанковић. У помоћ ми је притекао идејни творац пројекта дигитализације историографске литературе Теодор Анагност. Овом приликом желим да му се захвалим на пријатељском гесту.

3 Јанковић 1979, 82–83; Јанковић 1984, 199; Јанковић 1985, 31, 169; ИСН I 2000³, 317, 320. (Д. Богдановић); Калић 2009, 134; Коматина 2016, 269.

4 О јурисдикционом подручју Барске архиепископије в. Mitrović 2015, 14 с прегледом извора у нап. 9 и старијом литературом; за Которску епископију в. Mitrović 2013², 40–48 с прегледом старије литературе; о Дубровачкој архиепископији в. Коматина 2016, 58–68, 145–149 с прегледом извора и старије литературе.

5 Калић 2009, 134.

6 Доментијан 2012, 123.

7 Алексић, Копривица 2019, 62–65, 83.

Свети Сава се руководио истим мотивима - ширење и учвршћивање првославља.⁸

Сагласни са закључцима претходника, овом приликом желимо да укажемо на још неке разлоге који су могли навести Светог Саву да за седиште *првопрестолне* епархије Српске цркве одреди баш запустели бенедиктински манастир на Превлаци. Далековидост ове одлуке првог архиепископа *све српске земље и поморске* можда пружа и додатно објашњење због чега је подухват оснивања Зетске епископије уродио трајним успехом упркос многим искушењима која су потоња времена доносила, док се хумски епископ из Стона морао повући већ почетком друге половине XIII века.

*

Полуострво Свети Михаило налази се у јужном делу Тиватског залива. У дужину се пружа око 300 m, а у ширину око 200 m. С копном је повезано танким земљаним насипом по коме се од давнина назива *Превлака*. У латинским и италијанским изворима бележи се у дословном преводу *Traiectus* или под именом *Tumba / Tomba* од латинског „*tumulus*” у значењу „брежуљак”. Када је плима изразито висока, Свети Михаило се претвара у острво. Место има благу климу с пуно сунчаних дана, полуострво Луштица заклања га од ветрова с пучине, брдо Врмац чува га од удара северних ветрова, земљиште је погодно за узгој маслина и винове лозе. Према југоистоку пружа се плодна жупа Грбаљ. Превлака је још у стара времена била привлачна за насељавање. Систематска археолошка истраживања вршена у периоду од 1997. до 2011. године изнела су на површину остатке грађевина и артефакте који умногоме помажу да се реконструише прошлост овог места од предримског периода до краја средњег века.⁹

Остаци најстаријих грађевина потичу из предримског периода, најкасније из друге половине II века пре Христа.¹⁰ Средином I века нове

8 Јанковић 1979, 83; Јанковић 1985, 171.

9 Zagarčanin 2015, 109–156. Прва археолошка ископавања обављена су у јесен 1956. и 1957. године под руководством Јована Ковачевића и Војислава Кораћа, а њихови резултати публиковани су готово пола столећа касније, Кораћ 2001, 135–170. Археолошким истраживањима у периоду 1997–2011. године у организацији тадашње Археолошке збирке Црне Горе руководио је проф. др Ђорђе Јанковић с Одељења за археологију Филозофског факултета у Београду. Велики допринос изучавању локалитета Михољска превлака дао је и мр Младен Загарчанин, кустос Завичајног музеја у Бару.

10 У најстаријим слојевима пронађени су новчићи илирског краља Балајоса из 168. године пре Христа и фрагменти црнофирнисоване керамике, Zagarčanin 2015, 138; Zagarčanin 2016, 64.

ере на Превлаци је подигнута римска вила која је век касније страдала у пожару.¹¹ Живот је на истом месту обновљен у III веку, али је већ крајем IV или с почетка V столећа поново дошло до паљевине и разарања.¹² У доба градитељске обнове цара Јустинијана I (527–565) на узвишењу које доминира над југозападном приобалном страном подигнута је велика тробродна базилика. Зидана је слагањем квадера у правилне редове. Прозорски отвори били су украшени транзенама. Централни брод су од бочних бродова одвајали монолитни гранитни стубови с капителима који су много касније, средином XII века, употребљени за изградњу которске Катедрале Светог Трипуна, где се налазе у секундарној употреби. Остаци једног стуба данас стоје испред Цркве Свете Тројице на Превлаци, где су, сва је прилика, постављени по жељи контесе Екатерине Властелиновић, у време подизања њене задужбине почетком тридесетих година XIX века. Сачувани су и делови олтарске преграде, док је *in situ* сачуван само северни зид. Ранохришћанска базилика је вероватно страдала око 614. године у словенско-аварским нападима. Из VII и VIII века потичу остаци глобуларних амфора византијске производње и фрагменти словенске грнчарије, што упућује на закључак да живот на том месту није сасвим утихнуо ни у „мрачно доба” његове историје.¹³

У другој половини IX века на Превлаку долазе бенедиктински монаси који обнављају духовни живот и оснивају свој први манастир на подручју јужно од Дубровника.¹⁴ За потребе своје заједнице они су на темељима рановизантијске базилике саградили тробродну ранороманичку цркву дужине преко 20 m и ширине око 13 m која је на истоку имала три апсиде: средња апсида била је полукружног облика и са спољне и са унутрашње стране, док су бочне апсиде, унутра полукружне, а споља правоугаоне, биле мањих димензија у односу на централну апсиду. Монолитни стубови старе

11 Реч је о репрезентативном комплексу подигнутом у југозападном делу полуострва уз саму морску обалу. Простирао се на око 4500 m² и састојао се од више просторија различите намене. Подови су били прекривени мозаицима, а вероватно су постојали и портици. У близини се налазила и некропола са које је сачувано неколико титулуса и ципуса с натписима. Неки од њих налазе се у секундарној употреби. Пронађени су и бројни фрагменти кухињске керамике, уљаних светиљки и амфора који се могу датовати у I и II век, Zagarčanin 2015, 111–126; Zagarčanin 2016, 46–47.

12 Други римски период сиромашнији је налазима што упућује на закључак да обновљена вила није достигла раскош првобитног комплекса. Сачувани су остаци термалног система који је више пута преграђиван. Из тог периода потиче и некропола с покојницима сахрањеним на различите начине, Zagarčanin 2015, 126–133; Zagarčanin 2016, 47–50.

13 Zagarčanin 2015, 133–138; Zagarčanin 2016, 50–54.

14 О времену и друштвено-политичким околностима доласка бенедиктинаца на источне обале Јадрана и оснивању њихових првих манастира в. Mitrović 2015A, 46–60.

базилике задржали су своју функцију и у новој цркви. На њих се ослањала једноставна дрвена кровна конструкција. Црква је грађена алтернацијом црвенкастог и белог кречњака. Дозидана је велика припрата прилагођена конфигурацији терена који је на западној страни у осетном паду, због чега није било могуће извести правилан правоугаони облик. Западни зид цркве ослањао се на велике комаде правоугаоно истесаних стена како би се обезбедила добра статика. Уз југоисточни део цркве откривени су темељи звоника који је, имајући у виду дебљину зидова, вероватно досезао знатну висину.¹⁵ Јован Ковачевић и Војислав Кораћ мислили су да би градитељске узоре требало тражити у бенедиктинским црквама IX и X века, подизаним на подручју Апулије.¹⁶ Младен Загарчанин сматра да ова црква у погледу начина на који су обликоване апсиде „нема познатих архитектонских узора” када је реч о Боки которској.¹⁷ Из бенедиктинске цркве потичу парапетна плоча, три фрагмента греде с латинским натписима, фрагмент циборијума и део олтарске преграде с приказом лава у горњем делу, стилизованим биљним орнаментима у доњем делу и трочланом лозицом која уоквирује целу композицију. Пронађен је и фрагмент натписа у коме се помиње опат – *ad hono ... ri abbatis*.¹⁸ Сачувани украси израђени су у некој од клесарских радионица које су у IX веку деловале у Котору и чине репрезентативне примерке клесарске уметности тога доба.¹⁹ По свему судећи, бенедиктинска црква није била осликана.²⁰ Реч је о комплексу знатних размера, који концепцијски одговара манастирима какви су у то добра подизани на латинском Западу, с клаустром, трпезаријом, конацима и просторијама прецизне економске намене. Преко старог римског хипокауста саграђено је степениште које је водило до улаза у конак. Пронађени су и сложени системи за одвод нечистоћа и атмосферских падавина према мору. Манастир је био опасан масивним зидовима који су, по свој прилици, били додатно оснажени угаоним пирговима.²¹ Из времена боравка бенедиктинаца на Превлаци потичу остаци кухињске грнчарије и амфора типа Отрант I и Отрант II који се могу датовати у време од VIII до XI века.²²

15 Zagarčanin 2015, 135–136, 140; Zagarčanin 2016, 54–55.

16 Кораћ 2001, 135–170.

17 Zagarčanin 2016, 54.

18 Кораћ 2001, 135–170.

19 Zagarčanin 2016, 55.

20 Исто, 66.

21 Исто, 54.

22 Zagarčanin 2015, 136–138.

Манастирски комплекс на Превлаци био је посвећен Светом арханђелу Михаилу. Реч је о култу који су италијански бенедиктинци здушно прихватили и даље проносили под утицајем светилишта у Монте Гаргану. Дубоко поштовање које су бенедиктинци указивали небеском архистратигу, предводнику војски анђела у борби против демона, исцелитељу који живом водом спира болести и грехе, и победнику над телурским силама, отварало је пут њиховим мисионарским подухватима, јер је арханђел Михаило слављен као омиљени заштитник људског рода од природних непогода, ратних разарања и других недаћа.²³ Наспрам Превлаке налази се острво које се некада звало Свети Габријел. У раном средњем веку ту је постојала црква посвећена Светом арханђелу Гаврилу, која се у писаним изворима помиње само једном и то у *Љетопису попа Дукљанина*.²⁴ Археолошка истраживања нису вршена тако да није познато чак ни приближно место на ком се црква налазила. Црква је по свему судећи заиста постојала, што се може закључити на основу самог имена острва – Свети Габријел, које је било у употреби све до средине XV века. У доба млетачке владавине острво је добило име Свети Марко, јер су се на њему налазиле земљишне парцеле у власништву которске Цркве Светог Марка.²⁵ Црква Светог арханђела Гаврила, уз коју су се могле налазити и просторије за боравак монаха, и манастир Светог арханђела Михаила били су очигледно блиско повезани.

Археолошки материјал на Превлаци може се пратити до отприлике шездесетих година XI века. Срећна околност за истраживаче лежи у чињеници да су као ретко када резултати археолошких истраживања у сагласју с вестима које пружају писана сведочанства, а односе се на тренутак у коме су бенедиктинци напустили манастир, чиме је започело његово неумитно урушавање.²⁶ Неколико сачуваних докумената из XII века пружа увид у

23 О култу Светог арханђела Михаила и бенедиктинском монаштву в. Митровић 2014, 219–229.

24 Реч је о чувеној приповести о убиству травунијског кнеза Драгимира, стрица Јована Владимира, које су извршили Которани за време гозбе уприличене на острву. У покушају да се заштити од вероломних Которана, кнез Драгимир се склонио у Цркву Светог арханђела Гаврила, али је ипак убијен, док је црква тешко оштећена. Описани догађај збио се око 1018. године, *Ljetopis* 1950, 85–86; *Gesta I* 2009, 138–141; *Gesta II* 2009, 272, 320.

25 Mitrović 2011A, 366–367. У време млетачке управе острво је носило и назив Страдиоти по лаким коњаницима у служби Венеције регрутованим углавном на подручју Грчке и Албаније. Страдиоти су надзирали обале и спречавали нападе гусара.

26 Није јасно због чега су бенедиктинци напустили Светог Михаила на Превлаци. У XII веку бенедиктински ред се у многим деловима Европе суочавао с опадањем броја монаха и сиромашењем некада богатих и угледних опатија. Преображај друштвених околности тражио је и нове изразе монашке вокације. Одлазак бенедиктинаца с Превлаке вероватно стоји у вези с општим приликама краја XI века, али су сасвим извесно постојали и други

стање на терену. Према исправи из 1124. године којом су четрнаестиорица которских *seniores* на челу с епископом Урзацијем и приором Мелом *даривали Томбу Светог Анђела Цркви Светог Трипуна од врха до морске обале и од морске обале до врха брда*, власник земљишта на Превлаци била је которска општина с изузетком четири или пет парцела у области Светог Вићенца.²⁷ Неколико дана касније епископ Урзације и приор Мело с још деветорицом угледних которских племића кренули су барком у обилазак Превлаке како би утврдили тренутно стање. Опловивши полуострво целом дужином установили су да на њему постоје само четири приватне парцеле под виновом лозом, чији су власници Јон де Сола, Силвестар де Марко, *они Де Дацо и једна Брислина*, после чега су једногласно закључили да *цела Томба од врха до доле припада Светом Анђелу*.²⁸ Управо у то време започета је изградња которске катедрале у славу Светог Трипуна. Даривањем земљишта у власништву которске општине обезбеђен је део средстава за финансирање амбициозног градитељског подухвата.²⁹ Наведене исправе недвосмислено показују да је у деценијама после одласка бенедиктинаца с Превлаке простор манастирског комплекса претворен у приватне парцеле под виноградима. Власници су то земљиште вероватно откупили од которске општине или су у њихов посед дошли на неки други законит начин. Ништа не указује да се радило о насилном преузимању некадашњих манастирских имања. Земљиште на коме се налазио напуштени манастир свакако је било у власништву которске комуне. Црква се брзо обрушавала због дрвене кровне конструкције која није пружала одговарајућу заштиту, док су стубови, а вероватно и други делови црквеног мобилијара и украса пренети у Котор, да би били искоришћени за градњу Катедрале Светог Трипуна.³⁰

После више од једног и по века манастирски комплекс на Превлаци обновљен је трудом архиепископа Саве Немањића. Конструкција старе бенедиктинске цркве ојачана је додавањем северних и јужних контрафора,

разлози будући да Ратачка опатија код Бара, Свети Срђ на Бојани и други манастири у Зетском приморју и северној Албанији доживљавају процват управо у наведеном периоду, Mitrović 2015A, 43–45, 58–60.

27 „donamus Tumbam Sancti Angeli ad ecclesiam Sancti Trifonis uidelicet a Uertice usque ad litus maris, et a litore maris usque ad Uerticem montis”. Према ранијем читању израз *Uertice* тумачен је као назив локалитета *Vaize, Vaice, Farlati 1800, 433; CD II 1904, 38. (№ 37)* Овом приликом коришћено је ново издање исправе које је Душан Синдик приредио на основу најстаријег познатог преписа сачуваног у тзв. *Которском зборнику* данас у Санкт-Петербургу, Синдик 2004, 127–128, 131.

28 Синдик 2004, 129–130, 132.

29 Митровић 2010, 256–257.

30 О бенедиктинским традицијама на Превлаци још в. Stjepčević 2003², 111–113.

док је на северној страни дозидан параклис. Јаки бочни контрафори били су потребни како би здање издржало терет нове кровне конструкције с куполом која се ослањала на два средишња стуба и на пиластре постављене на углове бочних апсида и средишње апсиде. Начињен је нов систем за одвођење вода с крова цркве у море чиме је заштићено манастирско гробље које је лежало на растреситној подлози. У кишним периодима земљиште се обрушавало односећи делове гробница и људских остатака. Дренажни систем за одвођење кишнице ојачан је још једном, у XIV веку. Унутрашњост цркве је очишћена од остатака каменог мобилијара и живописана у духу православних храмова тога доба.³¹ Према традицији, први зетски епископ био је Иларион (Иларије) чије се име не помиње у *Пљевалском синодику православља*.³² Најстарији подаци о катедралном храму зетских епископа могу се везати тек за године 1250-1253.³³

Пре него што је архиепископ Сава Немањић приступио обнови и доградњи Манастира Светог арханђела Михаила како би га претворио у седиште првопрестолног зетског епископа, питање власничких односа над дотичним земљиштем морало је бити решено у складу с правним схватањима тог доба. Милош Антоновић сматра да је которска општина искористила нестабилне прилике у Дукљи након смрти краља Бодина (1099. или 1101) и у непознатом тренутку присвојила Превлаку коју бенедиктинци већ беху напустили. Године 1124. Превлака је била у власништву которске комуне, о чему сведочи документ из те године, о коме је било речи. Како је укључивање овог поседа у састав градског дистрикта извршено на незаконит начин, због чега комуналне власти нису поседовале исправе којима би могле доказати право власништва, Стефан Немања је Которанима одузео Превлаку када је успоставио власт над њиховим градом почетком осамдесетих година XII века. Велики жупан је вероватно био мотивисан жељом да у приморским областима своје државе уведе ред и осигура поштовање правног поретка.³⁴ На основу података из Которског статута и грађе Которског архива произилази да се *Metochia sancti Michaelis* ипак налазила у склопу которске комуне, али је на том подручју важио аграрноправни режим који се разликовао од режима на поседима которске властеле и других (римокатоличких) цркава у граду и дистрикту. *Homines episcopi sancti Michaelis* све до краја XIV века уживали су другачији, премда у много чему

31 Zagarčanin 2016, 55-57.

32 Јанковић 1985, 133.

33 Јанковић 1984, 199.

34 Антоновић 2003, 111-112. Аутор чак сматра да се српски велики жупан угледао на поступке цара Фридриха I Барбаросе према италијанским комунама у погледу враћања држави нелегално присвојених поседа и прихода.

лошији статус, у односу на остале категорије зависног становништва у которској комуни. У XIV веку Светомихољска метохија обухватала је Пасиглав, Брда, Богдашиће, Љешевиће, Луштицу и острво Свети Габријел (Страдиоти).³⁵

*

Блаженопочивши митрополит црногорско-приморски господин Амфилохије Радовић пре четврт века на научном скупу одржаном у Котору у октобру 1995. године, поводом осамсто година од оснивања Цркве Светог Луке, истакао је велики значај бенедиктинских и светосавских традиција у Приморју средњовековне српске државе. Према његовим речима „Преподобни Бенедикт Нурсијски и Свети Сава, архиепископ српски, носиоци су исте вјере и истог духовног опита”, без обзира што између њих стоји више од седам векова.³⁶ Митрополит Амфилохије први је указао на важност проучавања ових веза. Његова размишљања подстакла су и нас на систематска истраживања о присуству бенедиктинског монаштва у српској средини.

Бенедиктинско монаштво играло је значајну улогу у процесима християнизације и евангелизације германских и словенских народа од Британије на западу до источних граница Паноније.³⁷ Покрштавање Словена често је схватано као *повратак Мајци Цркви* у смислу да су области које су насељавали словенски народи, посебно Панонија и Балканско полуострво, у позној антици, заиста биле християнизоване под јурисдикцијом Рима или Константинопоља, што је Виторио Пери означио као својеврсни *историјски премда не и канонски парадокс*.³⁸ Стога је оправдано закључити да су се и бенедиктинци, који су почев од IX века, оснивали монашке заједнице на обалама јужног Јадрана, од Боке которске до Љеша и Драча,

35 Богојевић-Глушчевић 2005, 146–163.

36 Радовић 1997, 272.

37 Mitrović 2015A, 40–45 с прегледом литературе.

38 Peri 2005, 61. Светилиште Мајке Божје у Лобору, данас у Хрватском загорју, представља у археолошком смислу добро документован пример који омогућава увид у комплексне процесе християнизације. Бенедиктинци су дошли у место Лобор на траси античког пута који је повезивао Сисцију (Сисак) и Петовиону (Птуј) крајем VIII или на самом почетку IX века. Ту су затекли рушевине једнобродне хришћанске цркве, вероватно с почетка VI столећа, поред које су изградили манастирски комплекс. Првобитна бенедиктинска црква била је дрвена и она је срушена у XI веку, када је саграђена тробродна прероманичка базилика. Тако су бенедиктинци у Лобору створили мисионарски пункт Аквилејске патријаршије, којим су руководили до пред крај XI века, одигравши значајну улогу у евангелизацији Словена настањених у крајевима између Драве и Саве, Filipić 2013, 799–807.

такође бавили мисионарским радом. Бенедиктински монаси били су згодан посредник у односима између приморских градова, центара византијске управе и епископских седишта Римске цркве, и словенских досељеника у залеђу, који су се постепено упознавали с хришћанском вером и на њој заснованим цивилизацијским обрасцима. Избором места на којима су подизани, изгледом усклађеним с околним пејзажом, начином привређивања и животним навикама монаха, бенедиктински манастири су се добро уклапали у свет аграрног друштва, свет словенског села.³⁹ Због недостатка писаних сведочанстава, савремени истраживач није у могућности да сагледа разнолике начине на које су се интеракције одвијале, али то не умањује значај тих процеса за развој микросвета који је снажно пулсирао у сенци византијских градова, иако његова егзистенција често измиче пажњи.⁴⁰ Градски центри у приморју били су и у духовном смислу лицем окренути према својим словенским суседима, о чему, између осталог, говори постојање не само катедралних цркава, већ и релативна бројност других сакралних објеката на малом простору унутар градских бедема као и на подручју првобитних дистриката. Они сведоче не само о развијеној црквеној организацији већ и о мисионарским прегнућима.⁴¹

Свети Михаило Превлачки представљао је сакрализован простор у средишту аграрног подручја, које су чинили Грбаљска жупа и обронци Врмца и Луштице. У време када су на Превлаци боравили бенедиктинци, од IX века до друге половине XI века, Тиватски залив и Грбаљ били су, сва је прилика, добро насељени. Реч је о, у то доба, граничном појасу између Дукље и Травуније под влашћу српских кнезова, који је у привредном и културном погледу гравитирао ка византијском Котору. Поред повољних климатских услова, бенедиктинци су на Превлаци затекли остатке римске виле и ранохришћанске базилике, које су лако уклопили у властити манастирски комплекс. Успостављање континуитета са светим местом, па макар оно потицало и из прехришћанских времена, било је идеја водиља бенедиктинцима приликом одабира места за насељавање и оснивање

39 Митровић 2018, 131–171.

40 Ступање словенског живља у залеђе приморских градова одвијало се постепено, деценијама, чак и столећима. Антички градови у ширем залеђу напуштани су углавном зато што су губили улогу ранијих привредних и административних центара, док се само у појединим случајевима може говорити о разарањима која су преко ноћи довела до замирања урбаног начина живота. О томе детаљно в. Goldstein 1992, 83–111. Микротопонимија забележена у Боки которској сведочи да су се романски називи најдуже одржали дуж морске обале, док се на падинама околних брда у већем броју појављују словенска имена локалитета, што сведочи о етничким приликама у дужем временском периоду, Čulić 2009, 45–78.

41 Crnčević 2013, 37–136.

манастирских заједница. На тај начин они су приступали христијанизовању не само сакралних и цеметеријалних комплекса, већ и обичаја и навика локалног становништва које је понекад у незнању, понекад из стварних убеђења истрајавало у поштовању древних култова и „светих места”. Превлачки бенедиктинци су своју цркву подигли на темељима ранохришћанске базилике. Посвета Светом арханђелу Михаилу додатно је појачала учинак њихове мисије, о чему је већ било речи. Једну од одлика бенедиктинског монаштва у то доба представљало је и подизање малих цркава с пратећим објектима у које се могло сместити највише неколико монаха. Та мала монашка станишта обично су била зракасто распоређена око главне опатије. Није реч о испосницама, већ о црквама намењеним духовним потребама сеоског становништва које је у њих долазило на литургију. Такав модел створен је и у Боки которској.⁴² У писму које је папа Климент VI упутио Стефану Душану 6. јануара 1346. године налази се попис некадашњих бенедиктинских манастира у Бококоторском заливу. Поред Светог Михаила Превлачког наведени су још и Свети Никола Петранички, Свети Лука у Кртолима, Свети Петар Градачки, Света Марија *de Resson*, Свети Петар у Пољу и Свети Марко *de Pinita*.⁴³ Премда овај позни документ доноси умногоме искривљени приказ прилика чак и када је реч о средини XIV века, помен наведених цркава од великог је значаја за нашу тему и време о коме у овом раду говоримо.⁴⁴ Свети Никола се вероватно налазио на локалитету Петриница у Маровићима на Луштици.⁴⁵ Свети Лука би се могао везати за локалитет Гошић у Кртолима, где је доцније подигнута православна црква.⁴⁶ Свети Петар се и данас налази на узвишењу Градац, у атару села Богдашићи, на југозападним падинама Врмца.⁴⁷ Свети Марко се можда уздизао на локалитету *ad Pinitam* у Тивту.⁴⁸ Свети Петар у Пољу (од Поља) највероватније се налазио на месту потоње Цркве Светог Петра Апостола у Бијелој.⁴⁹ Остаје спорно да ли се поменута Црква Свете Марије *de Resson* налазила у месту Росе на улазу у Боку которску или је реч о Светој Марији у Рисну.⁵⁰ Сакралну топографију

42 Mitrović 2015A, 239–243.

43 *Mon. Slav. Merid.* I 1863, 215; CD XI 1913, 179–180 (№ 134)

44 О разлозима због којих се папа Климент VI обраћао Стефану Душану у јануару 1346. године в. Митровић 2011Б, 300–302.

45 Свети Никола *de Petraniza*, Mitrović 2015A, 64 с прегледом литературе.

46 Свети Лука *de Chertale*, Mitrović 2015A, 64 с прегледом литературе.

47 Свети Петар *de Gradez*, Mitrović 2015A, 66–68 с прегледом литературе.

48 Свети Марко *de Pinita*, Mitrović 2015A, 66 с прегледом литературе.

49 Свети Петар *de Campo*, Mitrović 2015A, 68–69 с прегледом литературе.

50 Rušić 1977, 125; Милинковић 1997А, 2–5; Милинковић 1997Б, 172–179; Mitrović 2015A, 64–66 с прегледом литературе.

бenedиктинаца у Боки которској допуњавала су још три манастира, који нису поменути у писму Климента VI: Свети Ђорђе пред Перастом, Свети Петар на Шурању на јужним прилазима Котору и Свети Михаило у Котору.⁵¹ Манастири у Тиватском заливу били су без икакве сумње везани за Светог Михаила на Превлаци и служили су као сеоске цркве. У срећно време успона реда, у њима су највероватније чинодејствовали сами бenedиктинци.

Премда је у српским земљама у залеђу било православних манастира и пре Светог Саве, њему припада највећа заслуга што се српско монаштво развијало под снажним утицајима светогорских традиција, којима је до краја живота и сам био веома одан. Полазећи од начела да без монаштва нема аутентичне духовности, Свети Сава је саставио манастирске уставе Хиландарски и Студенички угледајући се на типик чувеног Манастира Богородице Евергетиде у Цариграду.⁵² Српски манастири били су устроје-ни као чврсте заједнице у оквиру којих се одвијао литургијски живот уз строго поштовање монашких завета. Истовремено, они су били организовани и као аутархичне привредне јединице. Монаси су били у обавези да се покоравају игуману и да приљезно извршавају његове заповести („послушање”). О важним питањима одлучивали су игуман и сабор старца. Економ, еклесијарх и дохијар помагали су игуману у вођењу манастирских послова. Материјална добра припадала су заједници, монаси појединачно нису поседовали никакву имовину будући да су положили завет сиромаштва. Тежило се успостављању равнотеже између општег и појединачног, заједнице и индивидуе.⁵³ Полазећи од древних начела источног монаштва и *Правила Светог Василија Великог*, Свети Бенедикт Нурсијски основао је манастир Монтекасино у области Беневент у јужној Италији и монашку заједницу за коју је написао *Правило (Regula Sancti Benedicti)*. Свети Бенедикт није имао намеру да монтекасинску заједницу проширује. Ипак, трудом његових следбеника створен је монашки ред који је утиснуо снажан печат у европску цивилизацију.⁵⁴ Упркос упадљивим сличностима, између бenedиктинских и светосавских традиција у почетку је постојала важна разлика. Монах на Истоку, као и монах у српској средини, полагањем завета је „умирао за свет”, што значи да се одрицао блиских веза са светом какав је постојао изван манастира, самим тим и потенцијалне улоге мисионара.⁵⁵ Више стицајем историјских

51 Митровић 2013, 239–257.

52 О Хиландарском и Студеничком типичу в. Јухас-Георгиевска 2005, 21–41.

53 ИСН I 2000³, 324–327. (Д. Богдановић)

54 Mitrović 2015A, 31–40.

55 ИСН I 2000³, 324. (Д. Богдановић)

околности него свесном намером Светог Бенедикта, бенедиктинци су врло брзо постали чувени мисионари.

Око 1220. године на Превлаци и на обалама Тиватског залива међу живима више није било никог ко се сећао *црних монаха*. Од њиховог одласка протекло је безмало два века. За то време се сасвим извесно много тога променило. Свети Михаило је био у рушевинама, док су остала бенедиктинска станишта била претворена у сеоске цркве под јурисдикцијом которског епископа. Словенско становништво је преовладало. Много касније, средином XV века, которски епископ Марин Контарено улагао је велике напоре да свештенике натера да редовно служе у црквама на подручју дистрикта. Већина је занемаривала своје душебрижничке обавезе, па су сељаци римокатолици остајали ускраћени не само за редовна богослужења недељом и о празницима, већ и за последњу причест и прописна опела, као и за друге свете тајне.⁵⁶ Ако је тако било у доба енергичног епископа Млечанина који се свим силама трудио да у свештеничке редове uvede строгу дисциплину, нема места сумњи да су которски клирици с краја XI и током XII века, углавном синови патриција и угледних грађана, били слабо мотивисани да редовно служе у запустелим бенедиктинским и другим црквама у Тиватском заливу. У то доба которска комуна и епископија биле су здушно посвећене изградњи Катедрале Светог Трипуна. Овај подухват морао је на дуже време бацити у засенак све друге земаљске бриге и обавезе.⁵⁷ Стога је разумно закључити да су сељаци, који су живели у сенци некадашњег расадника бенедиктинске духовности, већ дуго времена били запуштени управо у духовном погледу. Свети Сава је показао изузетну далековидост када је донео одлуку о оснивању Зетске епископије баш на том месту. На располагању му је стајао не само напуштени манастирски комплекс с великом црквом чију посвету Светом арханђелу Михаилу није желео да мења, већ и изванредан број занемарених сеоских цркава које су лицем и даље биле окренуте ка свом некадашњем духовном средишту, а не према Котору од кога су их делиле не само окомите падине Врмца већ и значајне разлике у менталитету, о чему постоје јасна сведочанства из потоњих времена. Трудом Светог Саве *Sanctus Michaelis de Tombe* претворен је у седиште зетског епископа и Светомихољску мето-

56 Епископ Марин Контарено сазвао је 10. јануара 1438. године у Цркви Светог Трипуна општи збор которских каноника и клирика. Том приликом донете су *capitula* којима су регулисане обавезе клира. Између осталог, свештеницима је строго наређено да у својим црквама морају да служе све дневне и ноћне службе, као и да брину о томе да покојници буду благовремено сахрањени по хришћанским обичајима. Наредба се односила на све цркве, како у граду, тако и у дистрикту, ВАР I, 32; Mitrović 2013², 168-171.

57 Митровић 2010, 254-260.

хију, што је имало далекосежне последице чији одједи умногоне надилазе простор Боке которске.

Попут бенедиктинаца у старо доба, и превлачки калуђери су се, како је време одмицало, све више повезивали с непосредним окружењем и његовим житељима, с том разликом што у сеоским црквама сасвим извесно нису служили јеромонаси, већ попови који су у њих трајно довођени. Епископ им је додељивао земљишне парцеле од чијих приноса су издржавали своје породице. Били су ослобођени свих давања у корист цркве.⁵⁸ Зетски епископи су радо боравили у старој бенедиктинској Цркви Светог Петра Градачког у Богдашићима, те се у которској архивској грађи повремено појављују с атрибутом *de Graze*.⁵⁹ Зетски епископ Неофит је ову цркву саградио 6777. године (1269) у дане *благочастивога и богомдржавнога и светородног краља Стефана Уроша, сина Првовенчаног краља Стефана, унука Св. Симеона Немање*.⁶⁰ По свој прилици, трећи по реду зетски епископ Неофит подигао је своју задужбину на остацима бенедиктинске цркве за коју је мајстор Регулус својевремено, вероватно у XI веку, градио клаустар.⁶¹ Оба натписа, мајстора Регулуса и епископа Неофита, сачувана су *in situ* у данашњој римокатоличкој Цркви Светог Петра.⁶² С временом српски манастири су се све више отварали према свету који их је окруживао да би постали „школа хришћанске и народне традиције” чиме „добијају и специфичну мисионарску улогу не мењајући своју аутентичну православну духовну оријентацију, уређење и нарочито погледе на смисао и циљ монашког живота”.⁶³ Ово посебно треба имати на уму када је реч о Светом Михаилу Превлачком, с обзиром на близину Которске епископије, снажног центра латинске духовности. Захваљујући готово двовековном

58 Blehova Čelebić 2006, 367-374.

59 Тако се 1399. године помиње *domus domini episcopi de Graze in contrata sancte Marie Magdalene* у Котору, Stjepčević 2003², 323 n. 34.

60 *Записи и натписи I* 1982², 11. (№ 23) Остаци фресака откривени су у јужној певници. На источном зиду стајали су свети ратници - Св. Теодор Стратилат и Св. Теодор Тирон, док је трећи вероватно био Св. Ђорђе или Св. Димитрије. На јужном зиду били су приказани Свети Сергије и Вакхо, док је у југозападном углу била насликана стојећа фигура епископа. По свој прилици реч је о Св. Николи. На своду је била сцена силаска Светог Духа на апостоле. Црква Светог Петра живописана је вероватно седамдесетих година XIII века. Идејни творац сликаног програма био је могуће тадашњи зетски епископ Јевстатије (1270-1279), потоњи архиепископ (1279-1286), Ђурић 1985, 26-40.

61 Јован Ковачевић је према морфологији слова, натпис у коме се помиње мајстор Регулус и градња клаустра датовао у XI столеће, ИЦГ I 1967, 328 (Ј. Ковачевић); Kovačević 1973, 50. 62 Milošević 2003, 398-411.

63 ИСН I 2000³, 327. (Д. Богдановић) О друштвеној улози манастира у средњовековној Србији још в. Копривица 2017, 147-162.

присуству зетских епископа на Превлаци, становништво Светомихољске метохије и Грбља изградило је чврст православни и српски идентитет, који је истрајавао у својој аутентичности и када је у Светом Михаилу монашка служба по други пут утихнула.⁶⁴ Иван Божић је давно уочио да су средином XV века „сељаци своју заштиту од неправде уједно везивали за одбрану православља”.⁶⁵ Напори млетачких власти и которског племства да Светомихољску метохију у духовном смислу „врате” под окриље Которске епископије били су осуђени на неуспех.⁶⁶

Извори

ВАК I: Biskupski arhiv Kotor, I knjiga Marinus Contareno (1434-1454).

Gesta I (2009): *Gesta Regum Sclavorum I*, изд. Д. Кунчер, Извори за српску историју књ. 7, Латински извори књ. 1, Београд: Историјски институт, Манастир Острог.

Gesta II (2009): *Gesta Regum Sclavorum II*, коментари Т. Живковић, Извори за српску историју књ. 7, Латински извори књ. 1, Београд: Историјски институт, Манастир Острог.

Доментијан (2012): *Житије Светог Саве*, Десет векова српске књижевности књ. 2, прир. Љ. Јухас Георгиевска, Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 69–189.

Записи и натписи I (1982²): *Стари српски записи и натписи I*, изд. Љ. Стојановић, Београд: САНУ, Народна библиотека Србије, Матица српска.

Зборник (2011): *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, књ. 1 (1186–1321), прир. В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, Београд: Историјски институт Београд.

Јухас-Георгиевска, Љиљана (2005): *Књижевни рад Светог Саве*, Свети Сава Сабрана дела, Београд: Политика, Народна књига, 5–92.

Ljetopis (1950): *Ljetopis pora Dukljanina*, изд. V. Mošin, Zagreb: Matica hrvatska.

Mon. Slav. Merid. I (1863): *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia I*, ed. A. Theiner, Romae: Typis Vaticanis.

64 Которске и друге исправе бележе да су се српски сељаци из залеђа током XIV века насељавали на подручју Светомихољске метохије да би постали људи епископа Светог Михаила, Богојевић-Глушчевић 2005, 150–151. Зетски епископи су почетком XV века, по свој прилици мало после 1404. године, били принуђени да напусте Превлаку и да се повуку у Пречисту Крајинску на Скадарском језеру, Митровић 2015Б, 40–41.

65 ИЦГ II/2 1970, 213. (И. Божић)

66 Mitrović 2013², 186–188, 201–208.

Синдик, Душан (2004): *Превлака 1124. и 1181. године*, Бока: зборник радова из науке, културе и умјетности 24, 127–133.

Farlati, Daniele (1800): *Illyricum sacrum VI, Venetiis*.

CD II (1904): *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, ed. T. Smičiklas, Zagreb: JAZU.

CD XI (1913): *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, ed. T. Smičiklas, Zagreb: JAZU.

Литература

Алексић, Владимир, Копривица, Марија (2019): *Територијални обим епископија Српске цркве на почетку XIII века*, Црквене студије 16, 57–85.

Антоновић, Милош (2003): *Повеља краља Радослава и манастир Св. Михаила на Превлаци*, Краљ Владислав и Србија XIII века, ур. Т. Живковић, Београд: Историјски институт, 107–114.

Blehova Čelebić, Lenka (2006): *Hrišćanstvo u Boki 1200–1500. Kotorski distrikt*, Podgorica: Pobjeda, Narodni muzej Crne Gore, Istorijски институт Crne Gore.

Богојевић-Глушчевић, Невенка (2005): *Правни режим на непокретностима манастира Св. Михаила на Превлаци у XIV вијеку*, Бока: зборник радова из науке, културе и умјетности 25, 146–163.

Goldstein, Ivo (1992): *Bizant na Jadrani od Justinijana I. do Bazilija I.*, Zagreb: Latina et graeca.

Ђурић, Војислав (1985): *Црква Св. Петра у Богдашићу и њене фреске*, Зограф 16, 26–40.

Zagarčanin, Mladen (2015): *Antička i ranovizantijska arheološka svjedočanstva na Svetomiholjskoj prevlaci kod Tivta. Preliminarni rezultati istraživanja od 1997. do 2011. године*, Nova antička Duklja VI, Podgorica, 109–156.

Zagarčanin, Mladen (2016): *O nekim rezultatima novih arheoloških istraživanja na Prevlaci kod Tivta*, Историјски записи, год. 89, 3–4, 45–85.

ИСН I (2000³): *Историја српског народа I*, Београд: Српска књижевна задруга.

ИЦГ I (1967): *Историја Црне Горе I*, Титоград: Редакција за историју Црне Горе.

ИЦГ II/2 (1970): *Историја Црне Горе II/2*, Титоград: Редакција за историју Црне Горе.

Јанковић, Марија (1979): *Епископије Српске цркве 1220. године*, Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање, ур. В. Ђурић, Београд, 73–84.

Јанковић, Марија (1984): *Саборне цркве Зетске епископије и митрополије у средњем веку*, Историјски часопис 31, 199–204.

Јанковић, Марија (1985): *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд: Историјски институт у Београду, Народна књига.

Калић, Јованка (2009): *Држава и Црква у Србији XIII века*, Зборник радова Византолошког института 46, 129-137.

Ковачевић, Јован (1973): *Srednjovekovni latinski natpisi u Boki Kotorskoj*, Бока: зборник радова из науке, културе и умјетности 5, 35-52.

Коматина, Ивана (2016): *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд: Историјски институт. Посебна издања, књ. 66.

Копривица, Марија (2017): „Краљевски манастири” у средњовековној Србији, Српска краљевства у средњем веку, ур. С. Мишић, Краљево: Филозофски факултет Београд, Филозофски факултет Нови Сад, Филозофски факултет Ниш, Град Краљево, 147-162.

Кораћ, Војислав (2001): *Остаци манастира св. Арханђела Михаила на Превлаци*, Старинар 51, 135-170.

Милинковић, Михаило (1997А): *Прилог познавању прошлости Роса*, Музејске свеске 2, 1-8.

Милинковић, Михаило (1997Б): *Росе – Мало Росе, Бока Которска – античко/касноантичко насеље и средњовековна црква*, Гласник Српског археолошког друштва 13, 167-181.

Милошевић, Милош (2003): *Sukcesija sakralnih objekata na istoj građevini u Boki Kotorskoj - primjer Bogdašića*, Pomorski trgovci, ratnici i mecene. Studije o Boki Kotorskoj XV-XIX stoljeća, Beograd: Equilibrium, Podgorica: CID, 398-411.

Митровић, Катарина (2010): *Култ светог Трифуна у средњовековном Котору*, Древнохришћанско и светосавско наслеђе у Црној Гори, ур. П. Кондић, Цетиње: Светигора, Београд: Институт за теолошка истраживања Православног богословског факултета Универзитета у Београду, 236-277.

Mitrović, Katarina (2011А): *Il culto di S. Marco nella Cattaro medievale*, Studi veneziani N. S. 62, 359-373.

Митровић, Катарина (2011Б): *Сукоб барског архиепископа и которског епископа око јурисдикције над католичким парохијама у средњовековној Србији*, Споменица академика Симе Ђирковића, Београд: Историјски институт, 289-305.

Митровић, Катарина (2013): *Бенедиктинци у византијском Котору*, Црквене студије 10, 239-257.

Mitrović, Katarina (2013²): *Mlečani episkopi Kotora 1420-1513*, Beograd: Magelan Press.

Митровић, Катарина (2014): *Култ Светог арханђела Михаила међу бенедиктинцима на подручју Барске митрополије и Которске епископије: одраз друштвених и културних прилика (9-13. век)*, Култура: часопис за теорију и социологију културе и културну политику 143, 219-229.

Mitrović, Katarina (2015A): *Benediktinci na području Barske nadbiskupije i Kotorske biskupije (9. stoljeće - 1571)*, Kotor: Ministarstvo kulture Republike Crne Gore, JU Kulturni centar „Nikola Đurković”.

Митровић, Катарина (2015Б): *Млетачка република и Зетска митрополија у XV веку*, Велики прасак - сто година атентата у Сарајеву, Пожаревац: Центар за културу Пожаревац, 37-53.

Митровић, Катарина (2018): *Улога бенедиктинаца у евангелизацији Дукље (друга половина IX – XII век)*, У спомен и славу Светог Јована Владимира VI-1, ур. В. Јововић, Цетиње: Митрополија црногорско-приморска ИИУ Светигора, 131-171.

Peri, Vittorio (2005): *L'ingresso degli Slavi nella cristianità altomedievale europea*, La cristianizzazione degli Slavi nell'arco alpino orientale (secoli VI-IX), a cura di A. Tilatti, Roma: Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 11-75.

Pušić, Ilija (1977): *Rose in the Early Middle Ages*, Balcanoslavica 6, 117-130.

Радовић, Амфилохије (1997): *Бенедиктинска и светосавска традиција у Приморју*, Црква Светог Луке кроз вјекове, ур. В. Кораћ, Котор: Српска православна црквена општина Котор, 271-278.

Stjepčević, Ivo (2003): *Prevlaka*, u: Arhivska istraživanja Boke Kotorske, Perast: Gospa od Škrpjela, 107-178.

Stjepčević, Ivo (2003²): *Lastva: historijski pregled*, u: Arhivska istraživanja Boke Kotorske, 319-347.

Filipec, Krešimir (2013): *Starokršćanski centar i ranosrednjovjekovni akvilejski misijski punkt na granici Panonije i Norika*, Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, ur. D. Nikolić, A. Đorđević, M. Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, 799-807.

Crnčević, Dejan (2013): *The Architecture of Cathedral Churches on the Eastern Adriatic Coast at the Time of the First Principalities of South Slavs (9th - 11th Centuries)*, THE WORLD OF THE SLAVS. Studies of the East, West and South Slavs: Civitas, Oppidas, Villas and Archeological Evidence (7th to 11th Centuries AD), 37-136.

Čulić, Gracijela (2009): *Mikrotoponimi u arhivskim dokumentima XIV i XV vijeka*, Ime - znak života, Kotor: Pomorski muzej Crne Gore, 45-78.

Katarina Mitrović

FOUNDING OF THE ZETA BISHOPRIC Some new reflections

In 1220, the first Archbishop Sava Nemanjić established eleven bishoprics under the autocephalous Serbian Archbishopric. In the oldest Serbian episcopal notice (*Notitia Episcopatum*) dating from the times of St. Sava, the bishop of the Zeta Bishopric was the first one listed, which means that he occupied the first place in the council of the Serbian church. Even later, the Zeta Bishopric enjoyed great reputation. Archbishop Sava Nemanjić chose the abandoned Benedictine monastery in Prevlaka in the Bay of Tivat in Boka Kotorska for the seat of the Zeta Bishopric. So far, the scientist have rightfully so underlined that, by this choice, he wanted to strengthen the influence of the Serbian church and Serbian orthodox spirituality in the littoral regions of the Serbian state, especially in the old Dioclea which had been previously under the jurisdiction and strong influence of the Roman Catholic Church. The area of old Dioclea was under the jurisdiction of the Bar Archdiocese and the Kotor Diocese, while Travunia and Zahumlje were under the jurisdiction of the Dubrovnik Archdiocese. In the period from the 9th to 11th century, the Benedictines were present in Prevlaka, engaging in missionary work and fortification of Christianity among the Slavs living in the vicinity of Kotor – an administrative and ecclesiastical centre ruled by Byzantium. Around the Abbey of Archangel St. Michael and across the littoral area behind the Tivat Bay, the Benedictines have erected a number of small churches which could accommodate several monks that would serve liturgies and preach among local rural population. When the Benedictines had left the Prevlaka area for unknown reasons around mid-11th century, the Abbey of St. Michael and the small churches around it were abandoned. The Catholic priests from Kotor rarely ever visited them, so the local rural population was rather neglected. In the meantime, the Slavic ethnic identity grew stronger. Saint Sava had intentionally selected Prevlaka for his endeavours, as it had a large monastery complex which he then easily revitalised and turned into the bishopric seat and a renowned monastery. He also assigned Serbian priests to some of the smaller churches to take care of the rural population which was religiously still drifting between Catholicism and Orthodoxy at the start of the 13th century. Thanks to this far-sighted decision of Saint Sava, in the next two centuries, the Orthodox religion solidified in the littoral regions of the Serbian state. The Orthodox villagers thus linked their identity with the service to the royal crown of the Nemanjić family, and further on to the Serbian despots Stefan Lazarević and Đurađ Branković. Therefore, later attempts of the Venetians and the Kotor bishops from the 15th century to “bring back” the Orthodox rural population from *Metochia Sancti Michaelis*, the lands around the Abbey of St. Michael, under the wing of the Catholic church, were doomed to fail.